

К59

2679-р

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

КОЗЬМА Василь Васильович

УДК 321.02:321.7 (477)

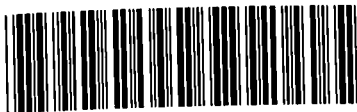
**ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ ТА ОРІЄНТАЦІЙ
СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ ЯК ЧИННИК ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ
СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

23.00.03 – політична культура та ідеологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

НБ НПУ

100207835

Київ – 2008

832

БІБЛІОТЕКА
НПУ імені М.П. Драгоманова

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі політичних наук Інституту політології та права Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник – доктор політичних наук, професор
Бабкіна Ольга Володимирівна,
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова,
завідувач кафедри політичних наук

Офіційні опоненти: доктор політичних наук
Зеленько Галина Іванівна,
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України,
провідний науковий співробітник

кандидат філософських наук, доцент
Логунова Марія Миколаївна,
Національна академія державного
управління при Президентові України,
доцент кафедри державної політики та управління
політичними процесами

Захист відбудеться „03” жовтня 2008 р. о 14 год. на
засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.12 в Національному
педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова за адресою: 01601, м.
Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного
педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул.
Пирогова, 9.

Автореферат розісланий „11” вересня 2008 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

М.А.Остапенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Аналізуючи соціальну структуру суспільства, дослідники, як правило, виділяють середній клас в якості фундаментальної його складової, гаранта соціально-політичної стабільності та поступального розвитку. В індустріально розвинених країнах добробут середнього класу є одним з фінансових стрижнів економіки.

В останні роки в Україні спостерігається закономірне підвищення зацікавленості до проблематики середнього класу, і питання формування багаточисельного середнього класу справедливо вважається одним з головних для всього пострадянського періоду розвитку нашої країни. Така пильна увага до середнього класу та його політичної ролі в сучасному українському соціумі пояснюється тим, що вкрай болочий перехід України до якісно нового стану суспільства, стрімке посилення деструктивних процесів в економіці, політиці, культурі, тобто домінування конфліктних шляхів соціально-політичної трансформації, вивели на порядок денний питання щодо засобів "зняття" соціальної напруги, методів стабілізації української суспільної системи та суб'єктів цієї стабілізації. Проблема середнього класу потребує наукової уваги і в політичній сфері. Побудова "суспільства середнього класу" – ідеологема, яка декларується державними структурами, багатьма політичними партіями і, разом з тим, це символ нових соціально-політичних орієнтацій еліт – прихильність до соціально-орієнтованої ринкової економіки та відповідного типу соціальної структури.

Переважна більшість вітчизняних вчених та політиків сходяться на тому, що стабілізація українського суспільства пов'язана з виникненням, інституціалізацією та повноцінним функціонуванням в українському соціальному просторі середнього класу. Саме він, на їхню думку, є соціальною базою для формування демократичної форми організації суспільства та повинен запобігти реставрації тоталітарних форм суспільного життя. Як приклад, використовується класична модель демократичних суспільств західного типу, основним компонентом соціальної структури яких є середній клас.

Питома вага середнього класу в соціальній структурі, його здатність відігравати активну роль в політичних, економічних та соціальних процесах багато в чому визначає результати тих глибоких соціальних змін, які переживає українське суспільство. Формування середнього класу – це своєрідне надзавдання, одна з пріоритетних цілей української держави на найближчі роки. Його багаточисельність, політична та економічна активність – необхідні умови існування стабільної політичної демократії та постіндустріальної економіки в нашій країні.

В Україні середній клас ще не сформований, тому дослідження проблем його становлення, політичних ціннісних орієнтацій та політичної участі середнього класу в житті країни є надзвичайно актуальним завданням, як з науково-теоретичної, так і з практичної точки зору. У нашому дисертаційному дослідженні особливу увагу приділено визначенню основних рис, світоглядних та політичних орієнтацій сучасного українського середнього класу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах планової теми кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова „Проблеми політичної модернізації і трансформації: світовий досвід і українські реалії”, науковий напрям „Дослідження проблеми гуманітарних наук”, затверджений Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол №5 від 25 грудня 2003 року). Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол № 10 від 30 березня 2006 року).

Мета роботи – концептуальний аналіз середнього класу як політичного суб'єкту в умовах демократизації сучасного українського суспільства та процесу формування його політичних інтересів, цінностей, орієнтацій.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- проаналізувати основні методологічні підходи щодо визначення поняття „середній клас” та представити розуміння даної категорії в рамках політологічного дослідження;
- визначити та проаналізувати склад, динаміку та функції середнього класу в соціально-класовій структурі розвинених країн світу;
- дослідити світоглядні, політичні вподобання та характер політичної участі, рівень довіри до соціально-політичних інститутів, а також соціально-політичні цінності українського середнього класу;
- з'ясувати основні фактори, які визначають становлення, розвиток та перспективи середнього класу в Україні, детермінують його ціннісні орієнтації.

Об'єктом дослідження є середній клас, що формується в сучасному українському суспільстві як суб'єкт політичного процесу.

Предметом дослідження є передумови виникнення, процес становлення і перспективи розвитку вітчизняного середнього класу, особливості та фактори становлення його політичних цінностей та орієнтацій.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становить сукупність філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціальних методів дослідження, що забезпечують єдність гносеологічного, соціально-філософського і політологічного аналізу феномену середнього класу, його політичних та ціннісних орієнтацій. Гносеологічний підхід дозволяє дослідити специфічну форму відображення і пізнання об'єкту, що

вивчається, а соціально-філософський і політологічний – спрямовують на розкриття його місця, вагомості та ролі в житті суспільства у взаємодії соціально-політичних суб'єктів. Соціально-філософське розуміння передбачає аналіз процесу виникнення та розв'язання суперечностей, що зумовлюють розвиток і функціонування об'єкту дослідження.

На теоретико-концептуальному рівні для досягнення основної мети дослідження використовується синергетичний метод, пов'язаний з поглядом на соціальну структуру суспільства як систему, якій властиві взаємопроникнення, самоорганізація, поляризація, наявність асиметричних структур, нерегулярність зв'язків та функціональна нестабільність.

Практично-політичний рівень дослідження реалізовувався за допомогою компаративістського, інституціонального, структурно-функціонального та біхевіористського методів. З метою узагальнення матеріалу використовувався компаративістський метод, який дозволив порівняти усі частини дослідження та використовувати в них аналогічні за часовим виміром дані.

Застосування методів класифікації й систематизації дало змогу узагальнити законодавчу і наукову літературу за темою дослідження. Методи аналізу та синтезу використовувалися при виробленні концептуального підходу щодо створення теоретичної моделі сучасного українського середнього класу, визначення його політичних цінностей та орієнтацій.

Емпіричною базою роботи є дані соціологічних досліджень, які проводилися Інститутом соціології НАН України, фондом „Демократичні ініціативи”, а також аналітичні матеріали засобів масової інформації.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що у ній здійснено комплексне дослідження ціннісної парадигми сучасного українського середнього класу на основі розгляду політичних цінностей та орієнтацій як складових елементів політичної культури поряд з політичними нормами, ідеалами, цілями, інтересами. У межах реалізованого автором дослідження одержано результати, які відзначаються науковою новизною і є логічним розв'язанням поставлених у роботі завдань:

– дістав подальшого розвитку аналіз основних теоретичних підходів щодо розуміння поняття „середній клас” в контексті політичної науки як переважаючого в системі соціально-політичних відносин суб'єкта, що об'єднує в своєму складі представників різних соціальних груп, а також аргументовано наукову позицію, згідно якої оптимальною для розвиненого демократичного суспільства є соціальна стратифікація з домінуючим за чисельністю середнім класом – класом освіченим, поміркованим та відповідальним у вчинках, активним у громадському та політичному житті;

– вперше виокремлено критерії політичної інституціалізації середнього класу, які включають в себе: виконання соціально-політичних функцій; наявність формальних організацій; ефективність політичного впливу через напрацьовані практики, процедури; наявність правових основ функціонування; систему політичних цінностей та орієнтацій; характер політичної участі та поведінки; визначено проблеми політичної інституціалізації середнього класу в українському суспільстві: відсутність загальноприйнятих критеріїв виділення середнього класу в наукових дослідженнях і на рівні самоідентифікації; деполітизованість його більшої частини; неготовність до колективного відстоювання своїх прав; несформованість громадянської позиції; відсутність політичних партій, які б реально представляли інтереси середнього класу;

– виділено та емпірично обгрунтовано особливості ідентифікації та основні складові політичної свідомості сучасного українського середнього класу: внутрішні протиріччя, розколотість, відсутність чітко вираженої ліберально-демократичної орієнтації, несформованість суспільно-політичних інтересів;

– виявлено особливості формування та впливу політичних цінностей на забезпечення процесу життєдіяльності українського середнього класу. Зокрема розглянуто національні особливості та ментальні характеристики політичної культури українського середнього класу у контексті їхнього впливу на формування політичних цінностей та орієнтацій та доведено, що зміцнення національного соціокультурного середовища сприяє відторгненню цінностей, нав'язуваних ззовні, а демократизація суспільства створює ситуацію, за якої вже не сприймаються цінності, властиві для тоталітарної держави;

– досліджено вплив соціально-економічних, політичних та демократичних змін, що відбуваються в нашій країні, на формування сучасної громадянської свідомості середнього класу. Виявлено залежність розуміння та інтерпретації сучасних політичних цінностей від особливостей існуючої ідеологічної системи, стану трансформації політичної системи та суспільства в цілому. Осмислено вплив ціннісно-морального потенціалу українського суспільства на характер його модернізації;

– аргументовано висновок, що на даний момент середній клас в Україні ще не зацікавлений в активізації своєї участі в політичному процесі і недостатньо орієнтований на власний політичний успіх, що робить його пасивним суб'єктом демократичних перетворень та, відповідно, суперечить його суспільно-політичним інтересам і цінностям;

– визначено тенденції подальшого розвитку середнього класу в Україні; розглянуто шляхи та фактори прискорення його розвитку; проаналізовано соціальний потенціал середнього класу в українському суспільному житті, а

саме: виділена стабілізуюча, а також соціально-іноваційна роль середнього класу, розкрита його значимість в якості соціального актора.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що результати дослідження можуть бути використані: при виробленні та впровадженні законодавчих актів, спрямованих на підтримку малого і середнього бізнесу та підприємницького руху, при розробці програм різних політичних партій та громадських організацій, які прагнуть виражати та захищати інтереси середнього класу, у діяльності центрів політичних досліджень, науково-дослідних інститутів. Авторський концептуальний підхід та систематизований матеріал можна використовувати в науково-творчій та організаційно-освітній діяльності.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Дисертація виконана на кафедрі політичних наук Інституту політології та права Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова й обговорена на засіданнях цієї кафедри. Основні теоретичні положення дисертації, висновки і пропозиції дисертаційного дослідження виголошені у виступах на науково-теоретичних та науково-практичних конференціях: Круглий стіл „Роль політології в науковому забезпеченні реформи політичної системи України” (Київ, 2006); Всеукраїнській науково-теоретичній конференції ХХ харківські політологічні читання „Політична культура суспільства: джерела, впливи, стереотипи” (Харків, 2008); Міжнародній науковій конференції „Четверті юридичні читання” (Київ, 2008).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 9 робіт, з них 6 – у фахових виданнях ВАК України, 3 – у тезах наукових конференцій.

Структура дисертації. Проблеми, які стали об’єктом даного дослідження, визначили логіку і структуру роботи. Дисертація складається із вступу, двох розділів, висновків та списку використаних джерел (174 позицій). Загальний обсяг роботи – 179 сторінок, основна частина дисертації – 165 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У „Вступі” обґрунтовується актуальність теми дисертаційного дослідження, розкривається ступінь її наукової розробленості, визначається мета і завдання, об’єкт, предмет, а також методологічна основа дослідження, наукова новизна одержаних результатів, їх теоретичне і практичне значення, висвітлюється апробація результатів дослідження, структура та обсяг роботи.

У першому розділі – „Теоретичний аналіз дослідження проблем середнього класу в історії політичної думки” – на основі систематизації широкого кола наукових джерел розглянуто суть поняття „середній клас”

як найбільш дискусійної категорії соціальної стратифікації, проаналізовано теоретичні підходи щодо самого поняття „клас” та визначені основні традиції розуміння класів.

Визначено та проаналізовано еволюцію поглядів, які закладають підвалини сучасного розуміння класу. Зазначено, що першими про класову будову суспільства замислились ще античні філософи (Платон, Арістотель). Основні лінії роздумів, розпочаті Платоном та Арістотелем, продовжили мислителі часів Відродження та Нового часу (Н.Макіавеллі, Т.Гобс, Дж.Лок, І.Бентам, Ж.-Ж.Руссо та ін.).

На підставі аналізу наукової літератури з цієї проблематики констатовано, що в науковій літературі тривалий час існують дві традиції розуміння класів. Перша – в рамках марксистської теорії, де класи розглядаються крізь призму антагоністичних інтересів соціальних груп, які диференційовані, перш за все, до засобів виробництва. Другий напрямок пов'язаний з теорією стратифікації, яка розглядає соціально-групову конфігурацію суспільства у вигляді багатомірної системи нерівності.

Ключем до розуміння теорії середнього класу є теорія соціальної стратифікації. В даному розділі ми визначаємо поняття „соціальна стратифікація”, ґрунтуючись на теоретико-методологічних розробках таких класиків соціально-політичної думки як Е.Дюркгейм, Т.Парсонс, Р.Дарендорф, К.Маркс, М.Вебер, П.Сорокін та ін.

Поняття “середній клас” сформувалось в Західній Європі як теоретична та ідеологічна конструкція нової соціальної структури. З одного боку, ця конструкція стає альтернативою традиційним уявленням про станову структуру суспільства, з іншого – радикальним марксистським уявленням про неминучу поляризацію капіталістичного суспільства.

Утворення широкого спектру середніх класів, які включають в себе дрібних власників, а також тих, чия кваліфікація добре оплачується на ринку праці, зазначав М.Вебер, один з провідних західних соціологів XIX-XX ст. Мислитель між привілейованим класом власників та пролетаріатом розташовує багаточисельний прошарок, який він називає “середніми класами.” Саме завдяки роботам М.Вебера, поняття “середній клас” отримало широке розповсюдження.

Більшість ідей стратифікаційного аналізу М.Вебера знайшли своє продовження в неовеберіанстві. Неовеберіанство не відрізняється методологічною одноманітністю. Навпаки, йому притаманний ідейний плюралізм, що в підсумку відображається на різниці підходів в методології. Спільна риса, проте, притаманна багаторазовій моделі класів, а саме – заснованої на широко представлених в соціальній структурі середніх класах. Це стосується досліджень таких вчених як Л.Уорнер, Д.Локвуд, Дж.Голдторп, Ф.Бічхофер та ін.

Сучасний склад середнього класу почав формуватися в західному суспільстві на індустріальній стадії розвитку, коли поточні методи виробництва створювали високотехнологічні предмети споживання, забезпечуючи приріст рівня та якості життя середнього класу.

В західній соціально-політичній думці переважає стратифікаційний підхід щодо визначення соціальної структури суспільства. Очевидно, це пов'язано з плюралізацією можливих моделей поведінки та способів життя, оскільки, навіть в рамках одного класу існують соціальні групи, які відрізняються поміж собою як за реальною життєвою практикою, так і за стратегічними перспективами. Більшість дослідників визнають, що спроби дати визначення середнього класу наражаються на певні труднощі.

Стратифікаційний підхід дозволяє виділити всі критерії, від найголовніших – визначальних, до другорядних – похідних, завдяки чому можна побачити в структурі часом непомітні прошарки, або простежити тенденції внутрішньої диференціації в цілісних та, здавалося б, неподільних елементах соціальної структури. Очевидно, стратифікаційну теорію не слід розуміти як альтернативу класовому підходу. Стратифікація, що розуміється як ієрархія, заснована на різних видах нерівності, дозволяє уявити масштабнішу картину структури суспільства. Крім того, поняття “клас” досить часто використовується і в стратифікаційній теорії.

На наш погляд, для вивчення соціальної структури сучасного суспільства необхідно використовувати як класовий, так і стратифікаційний підхід. Класова та стратифікаційна модель соціальної структури не виключають одна одну. Навпаки, на основі виділення в науковому аналізі реально існуючих класів, верств та інших соціальних груп може бути побудована достатньо об'ємна, а не одновимірна модель соціальної структури, яка мала б міцну емпіричну базу.

У вітчизняній політологічній та соціологічній літературі до середини 80-х років минулого століття, поширеним був єдиний підхід до вивчення соціальної структури суспільства – класовий, марксистсько-ленінський. Згідно цього підходу, основоположним критерієм виділення структурних елементів суспільства є відношення до засобів виробництва, власність та, відповідно, розмір і форма отримання прибутку.

Проблеми соціальної структури суспільства були і залишаються найбільш актуальними, особливо в період політичної модернізації та демократизації українського суспільства. Змінились та змінюються відносини власності та влади, перебудовується механізм соціальної стратифікації, відбувається зміна еліт, на суспільну арену виходять нові соціальні групи. Відповідно, зазнають змін групові інтереси, способи поведінки, соціальні взаємодії. Ці, на перший погляд, розрізненні явища, насправді є різними сторонами процесу соціальної трансформації українського суспільства, як цілісної соціальної системи. В теоретично-

пізнавальному плані це важливо, тому що допомагає зрозуміти сутність процесів, що відбуваються в пострадянському суспільстві, виявити їх можливі наслідки для різних груп та суспільства в цілому. В практично-політичному плані це не менш важливо, тому що без знання соціально-класових факторів не існує політики, тим більше політики ефективної.

Процес трансформації соціальної структури українського суспільства далекий від завершення, але основні його риси стають предметом вивчення багатьох наук. Для політології одним із найважливіших моментів цього процесу є поглиблення соціальної диференціації та поява принципово нових соціально-політичних груп, зокрема середнього класу, формування його ціннісних та політичних орієнтацій, перспективи становлення. Народжений становленням ринку, він характеризує нову систему суспільних відносин, має складне і незвичне поєднання ознак, що вимагають нового осмислення. При їх вивченні важливим є і те, яким чином представники цього класу усвідомлюють своє соціальне становище та роль у політичному житті сучасного українського суспільства.

В пострадянській соціально-філософській думці можна виділити декілька підходів щодо визначення середнього класу та його ролі в суспільстві. Достатньо розповсюдженим у вітчизняній науці є стратифікаційний підхід. Під середнім класом розуміють ту частину суспільства, яка займає “середню” між “верхами” та “низами” статусну позицію.

Потрібно зазначити, що ряд дослідників, які вивчають соціальну структуру пострадянського суспільства, залишаються на позиціях класового підходу, вважаючи, що соціальна структура визначається пануючими в суспільстві виробничими стосунками.

Різноманітними аспектами дослідження середнього класу займаються відомі вітчизняні науковці: О.Симончук, Є.Головаха, Е.Лібанова, О.Куценко, С.Оксамитна, С.Макеєв, Л.Шангіна, В.Полохало, В.Каспрук, О.Якуба, І.Медведенко; російські дослідники О. Аврамова, Ю.Арутюнян Л.Беляєва, З.Голєнкова, М.Горшков, Т.Гурова, Р.Громова, Т.Заславська, Б.Кагарлицький, В.Радаєва, М.Руткевич та ін. В рамках соціально-психологічного підходу виконані дослідження Г.Ділігенського, І.Дискіна, Л.Хахуліної. Потрібно зазначити, що при всій сфокусованості уваги дослідників середнього класу на питаннях його ідентифікації до вироблення спільної позиції по даній проблематиці ще далеко.

В сучасній науці для визначення приналежності індивіда до того чи іншого соціального класу зазвичай використовують два критерії – суб’єктивний та об’єктивний. Суб’єктивний в своїй основі має принцип “самоідентифікації”, тобто базується на думці самих членів суспільства відносно того до якої соціальної верстви (класу) вони належать. Об’єктивний критерій базується на принципах, які не залежать від думки

індивіда. По суті, таких ознак дві: характер діяльності (праці) та розмір прибутків.

Якщо спробувати узагальнити існуючі підходи та визначення, то середнім класом можна назвати соціально-економічну групу людей, яка має достатньо високий рівень прибутків, яка зайнята висококваліфікованою працею, зацікавлена в підтримці свободи, порядку та стабільності; ця група суб'єктивно ідентифікує себе з середнім класом та є носієм відповідних соціально-політичних цінностей.

Проведений аналіз дослідження проблем середнього класу в історії політичної думки дозволяє стверджувати, що:

– протягом історичного періоду, коли середній клас став об'єктом вивчення, його трактування змінювалось. Нерідко термін „середній клас” вживався як синонім конкретних верств того чи іншого суспільства. Проте, при всіх відмінностях в змісті середнього класу, як правило, за основу його ідентифікації приймалась єдина ознака – проміжне положення між крайніми полюсами соціальної структури що, безумовно, не відображало всієї його специфіки, більше того, і не могло виступати в якості сутнісної характеристики;

– як і в західній соціально-політичній думці, так і у вітчизняних дослідників чітке визначення середнього класу відсутнє. В цілому, при всіх варіантах визначення середнього класу потрібно зазначити, що саме поняття “клас” вживається в даному словосполученні в іншому змісті, чим в марксистській традиції. В західній науці існує стійка традиція використовувати термін “середній клас” для позначення соціального утворення, в який включаються представники гетерогенних соціальних верств. Тому часто вітчизняні дослідники вживають поняття “середній клас” та “середня верства” як синоніми.

У другому розділі – „Розвиток політичних цінностей та орієнтацій українського середнього класу в умовах політичної модернізації” – визначено проблеми формування середнього класу, його політичні цінності та орієнтації, способи політичної інституціоналізації інтересів середнього класу, а також перспективи розвитку сучасного середнього класу в Україні.

В розділі зазначено, що перебуваючи в центральній частині соціуму, середній клас репрезентує його фундаментальні цінності, і водночас – в силу своїх як кількісних, так і якісних параметрів, – є основним споживачем не тільки матеріального, але й інтелектуального та культурного продукту, а також є основним виробником двох останніх.

Два останні століття продемонстрували історичну зміну радикальної біполярної соціальної структури на множинний соціальний порядок, в якому середній клас здатний стати провідним суб'єктом соціально-політичних та соціально-економічних процесів. Проте, при віднесенні

окремих індивідів або цілих соціальних груп до сучасного середнього класу, при аналізі спрямованості процесу його політичної інституціалізації необхідно спиратися не тільки на такі формальні критерії, як рівень освіти, місце в управлінській ієрархії, певний рівень прибутків та інше, а й необхідно обов'язково враховувати їх основоположні світоглядні цінності, життєві стратегії, політичні орієнтації.

Розглядаючи процес формування середнього класу як одного з основних чинників демократизації нашого суспільства, проаналізовано та визначено основні перешкоди на шляху до політичної інституціалізації середнього класу в сучасній Україні – це, передусім, нестабільність функціонування соціально-економічних та соціально-політичних інститутів, слабкість, суперечливість та вибірковість дій системи санкцій з боку цих інститутів, відсутність чітко налагоджених та постійно функціонуючих механізмів спілкування державної влади та суспільства, неузгодженість в діях політичної та економічної еліти, відсутність внутрішньої згуртованості, конфліктність міжелітної взаємодії, відсутність ціннісної системи, яка визнавалася б більшістю населення в якості моральної основи життєдіяльності та, одночасно, виступала б в якості регулятора соціальних дій.

Зазначено, що дослідження проблем становлення та політичної інституціалізації середнього класу в сучасному українському суспільстві є однією з першочергових тем в контексті осмислення демократичних модернізаційних процесів, які переживає наше суспільство. Так, наявність сильного середнього класу, його політична активність свідчать про позитивні зрушення, тоді як скорочення його чисельності та відсутність помітного впливу на політичне та економічне життя виступає показником нестійкості політичної, економічної та соціальної ситуації в країні.

Складність політичної ідентифікації середнього класу, визначення його цінностей та політичних орієнтацій в сьгоднішній Україні багато в чому посилюється явищами характерними для суспільства перехідного періоду, незрілістю соціальної структури та різким загостренням „статусної несумісності”:

- паралельним існуванням в єдиному соціальному просторі тих страт, які склались ще в радянському суспільстві та нових соціальних спільностей, які зародились в умовах ринкової економіки;
- ускладненням соціальної диференціації в результаті появи нових форм власності (приватної, акціонерної, змішаної, кооперативної та ін.);
- поглибленням соціальної нерівності;
- маргіналізацією значної частини населення.

Необхідно відмітити неготовність більшої частини середнього класу до колективного відстоювання своїх прав. На сьгоднішній день середній клас в Україні не володіє необхідним потенціалом самозахисту та

самоорганізації. Він складається з людей з індивідуалізованими соціально-політичними орієнтаціями, які надають перевагу індивідуальним способам адаптації та відстоювання своїх прав.

Проблема ідентичності сучасного українського середнього класу та його соціально-політичної поведінки не може бути зведена до пошуку набору статистичних даних про прибутки, професійних та тому подібних характеристик даного соціального утворення, що підтверджують його специфіку як у порівнянні з іншими групами українського суспільства, так і в порівнянні з середніми класами в інших країнах. Не припинюючи значимість подібних даних, одним з центральних моментів в політологічному аналізі середнього класу є аналіз комплексу уявлень середнього класу про політичну реальність та його місце в ній, що характеризує світогляд даної спільноти. Саме ці уявлення регулюють її життєву активність та моделі політичної та економічної поведінки.

Теперішній стан ціннісного світу, зокрема українського загалу, надто неоднозначний, складний і багато в чому суперечливий. Він характеризується, з одного боку, кризою старої ідеології, крахом застарілих цінностей, масовою відмовою від радянських символів, а з іншого – перегрупуванням носіїв цієї ідеології. Замість монолітної, гомогенної культури, яка домінувала раніше, виникає багато співіснуючих культурно-ціннісних світів, різноманітних ціннісних систем.

На наш погляд, структуру політичних переконань та цінностей українського середнього класу, формують наступні фактори:

- існуючий в суспільстві в цілому високий рівень недовіри до влади;
- ступінь адаптованості до реформ;
- основні моделі отримання прибутків та характер життєвої траєкторії представників класу.

Визначено, що переважна більшість представників українського середнього класу політично неупереджена й громадсько пасивна, має вкрай низький рівень довіри до інститутів влади, не відчуває потреби в громадських об'єднаннях, не готова до створення й свідомої підтримки політичних партій, реалізує свої погляди і волевиявлення виключно шляхом участі у виборах. Політична свідомість середнього класу сьогодні амбівалентна: з одного боку, в своїй більшості середній клас позитивно сприймає вектор змін, який відбувається в країні в результаті краху радянського устрою, – економічну, політичну та культурну лібералізацію; з іншого боку, значна частина середнього класу незадоволена конкретними результатами української лібералізації – становищем економіки, умовами для розвитку бізнесу, міжнародним статусом країни тощо.

У багатьох представників середнього класу, розчарування в результатах демократичних змін не знищило надій та очікувань, пов'язаних з цими

змiнами; і те і інше існує в їхній свідомості, визначаючи їх амбiвалентне ставлення до існуючих політичних інститутів, які одночасно критикуються та сприймаються як потенційні агенти майбутніх позитивних зрушень.

Зазначена нами амбiвалентність політичної свідомості українського середнього класу посилює соціальну та політичну атомізацію цієї соціальної групи, дезорієнтацію його представників, перешкоджає консолідації на основі чітких політичних позицій.

В роботі підкреслюється, що жодна ідеологічна доктрина не є домінуючою серед представників середнього класу, а ідеологічні уявлення зводяться до достатньо абстрактних принципів, прихильність до яких не потребує чіткого аналізу програм партій для визначення вибору. Серед представників середнього класу, на наш погляд, поки що, не спостерігається чіткої політичної позиції та усвідомлення своїх інтересів як інтересів єдиної соціальної спільноти. Більше того, переважна частина середнього класу практично деполітизована.

Перспективи розвитку сучасного середнього класу в Україні, на нашу думку, тісно пов'язані із подальшим формуванням громадянського суспільства, становленням самодіяльних та самоврядних організацій. Зазначимо, що формування середньої верстви ні в якому разі не може бути самоціллю. Потрібно чітко розуміти, що наявність масової та сильної, з економічних та політичних позицій, середньої верстви є тільки проявом, характеристикою цивілізованого стану суспільства, в якому збалансовані співвідношення різних соціальних сил. Досягнення саме цієї стабільності і повинно бути метою сучасної соціальної політики, а всі заходи по формуванню середнього класу повинні йти в контексті загальної концепції суспільної згоди.

Дослідження показало, що соціально-економічні перетворення останнього десятиліття не сприяли утворенню міцного українського середнього класу. В Україні одночасно діють різноспрямовані фактори, які складають загрозу формуванню середнього класу. Досить обмежені можливості вільної приватної ініціативи, відсутність справедливої конкуренції як на ринку виробництва товарів та послуг, так і на ринку праці чи на ринку політичного вибору. В цьому плані, проблема нашого суспільства полягає в тому, що у нас немає достатніх джерел поповнення цього самого класу. Очевидно, нам потрібна інша ідеологія, нова парадигма, інша якість соціально-економічних перетворень.

В рамках дослідження обґрунтовується думка про те, що процес становлення середнього класу і формування його політичних цінностей та орієнтацій в Україні безпосередньо є пов'язаними з подоланням системної кризи та рухом до соціально-орієнтованого ринку та постіндустріального суспільства. Вкрай важливо визначитись з вибором довгострокової стратегії розвитку країни та почати її реалізацію. Нестабільність у соціально-

економічній та політичних сферах ускладнює процес становлення класу, який повинен стати каркасом суспільства, базою демократичних та ринкових змін.

Нестабільність політичної ситуації, відсутність послідовності та передбачуваності в діях влади робить представників середнього класу вразливими перед загрозою втрати досягнутих в ході адаптації позицій. Тому, є необхідність у спеціальних заходах, спрямованих на те, щоб не допустити розсіювання та зменшення кількісних параметрів середнього класу. Мова йде про те, щоб в найближчому майбутньому зберегти тенденцію зростання середнього класу, посилити його вплив на владні інститути з метою захисту та відстоювання своїх інтересів. Тільки кількісне зростання цієї верстви може перерости у реальну силу, що буде здатна виступати локомотивом не тільки нагальних економічних змін в країні, а найголовніше, сформувані політичні цінності та орієнтири нової політичної еліти. Перш за все, цінності відкритого демократичного, правового суспільства.

ВИСНОВКИ

У „Висновках” дисертаційної роботи підбито підсумки проведеного дослідження, узагальнено основні положення дисертації. Зокрема, на основі здійсненого аналізу визначено наступне:

1. Дослідження проблеми становлення середнього класу та формування його політичних ціннісних орієнтацій в сучасному українському суспільстві є однією з першочергових тем в контексті осмислення демократичних модернізаційних процесів, що переживає наше суспільство.

Проаналізувавши основні методологічні підходи щодо визначення поняття „середній клас” зазначимо, що якщо сама актуальність проблеми середнього класу в сучасному українському суспільстві не викликає сумнівів, то такі її аспекти як дефініція середнього класу, критерії політичної ідентифікації, політичні цінності та форми політичної інституціоналізації носять дискусійний характер, у зв'язку з їх недостатньою дослідженістю на даний момент. Потрібно підкреслити, що в західній науковій думці єдиної точки зору щодо даної категорії також не існує.

Результати наукового дослідження дозволили нам виділити наступні підходи до аналізу середнього класу: соціологічний, соціально-психологічний, економічний та політологічний.

Соціологічний метод аналізу середнього класу дозволяє нам зрозуміти його внутрішню структуру та місце в системі соціальної стратифікації. Економічний підхід вказує на його роль в становленні та розвитку ринкової економіки. Соціально-психологічний ракурс аналізу розкриває мотивацію його політичної поведінки та політичних орієнтацій.

З точки зору політології, середній клас – це складний соціально-структурний конгломерат, який складається з осіб активно зайнятих в

господарському та суспільному житті держави. Політична роль середнього класу в сучасних демократичних суспільствах полягає в тому, що його позиція з ключових питань політичного, економічного та соціального характеру розглядається політичними елітами як відповідальна громадянська позиція всієї нації при виробленні зовнішньої та внутрішньої політики, під час прийняття рішень органами державної влади різного рівня та органами місцевого самоврядування.

2. Досить поверхневим виглядає підхід при якому середній клас розглядається виключно як сукупність осіб з певним подушним прибутком і тим самим стає просто статистичним поняттям. Необхідно також з обережністю відноситись до такого критерію як самоідентифікація. Сьогодні, у зв'язку з тим, що і в реальності, і в суспільній свідомості один на одного накладаються дві стратифікаційні сітки – минула „радянська” і нова „ринкова”, люди не рідко завищують або занижують свій соціальний статус.

Значна частина теоретичних та методологічних розбіжностей зникає, якщо визнати, що український середній клас – не єдина група, а сукупність різнорідних груп. Крім того, звертаємо увагу на те, що на сьогоднішній день в Україні дуже важко ідентифікувати середній клас, використовуючи весь „класичний” західний набір його соціальних, економічних та політичних характеристик.

3. Складність політичної ідентифікації середнього класу в сьогоднішній Україні багато в чому посилюється явищами характерними для суспільства перехідного періоду, незрілістю соціальної структури та різким загостренням „статусної несумісності”, а саме:

- паралельним співіснуванням в єдиному соціальному просторі тих страт, які склалися ще в радянському суспільстві, і нових соціальних груп, які зародилися в умовах ринкової економіки;

- ускладненням соціальної диференціації в результаті появи нових форм власності;

- поглибленням соціальної нерівності, тощо.

Значна частина середнього класу в сучасному спектрі політичних сил України не бачить політичної сили, здатної виражати та відстоювати їхні інтереси. З числа політичних партій, які функціонують на українському політичному просторі, підтримку отримують ті сили, які позиціонують себе в суспільній свідомості як центристи.

На нашу думку, виразником та провідником інтересів середнього класу здатна стати коаліція сил соціального центрризму (декілька партій на центристській платформі, які представляють інтереси соціальних груп сучасного середнього класу).

Громадянська позиція середнього класу фактично ще не сформована, що суттєво обмежує можливість колективного впливу на діяльність

політичних інститутів та на соціально-політичні процеси в цілому. В основному представники українського середнього класу живуть в середині мікросоціальних груп ближнього соціального оточення, в кращому випадку – в рамках своїх професійних спільнот. Одним з наслідків вказаної тенденції є те, що сьогодні середній клас, в основній своїй масі, скоріше потенційний, ніж реальний соціально-політичний актор, діяльність якого спрямована переважно на відстоювання локальних, низових інтересів.

4. При зарахуванні окремих індивідів чи цілих соціальних груп до сучасного середнього класу обов'язково потрібно враховувати їх основні світоглядні та політичні цінності, політичні орієнтації, життєві стратегії та виконання певних соціально-політичних функцій. Дані параметри роблять змістовним поняття середнього класу, дозволяючи вийти за межі формальних критеріїв доходу, освіти тощо.

Дані соціологічних досліджень, зокрема тих що проводяться Інститутом соціології НАН України, різними соціологічними службами, на нашу думку, свідчать про те, що система політичних цінностей соціальних груп, які об'єднані сьогодні поняттям „середній клас”, має серйозні внутрішні протиріччя.

Середній клас сьогодні не є беззастережним прихильником ринкової економіки. З одного боку, він не визнає державний патерналізм, з другого – в ньому сильні етатистські настрої, значна частина середнього класу висловлюється за розширення державного сектору економіки, за відновлення державного регулювання економічними процесами.

Крім того, ми бачимо, що в середовищі вітчизняного середнього класу існує глибока соціально-психологічна, ціннісна та світоглядна диференціація. Одна його частина (ті, хто належать до верхнього прошарку середнього класу) тяжіють до цінностей індивідуалізму, індивідуальної та економічної свободи, ринку та приватної власності, інша (середній та нижній прошарок середнього класу) – цих цінностей не визнає, надаючи перевагу скромнішому матеріальному достатку та рівності, що гарантується державною опікою.

Рівень політичної участі середнього класу є досить низьким. Значна частина середнього класу в Україні на сьогоднішній день деполітизована, вона взагалі не цікавиться політикою – люди не можуть визначити, які політичні сили (партії, рухи, політики) відображають їх точку зору по ключовим питанням політичного та соціально-економічного розвитку країни.

Та частина середнього класу, яка цікавиться політикою, в переважній більшості робить вибір на користь некомуністичних ідеологій. Проте, жодна ідеологія не є домінуючою в свідомості середнього класу і ми не можемо сьогодні говорити про формування політичної ідентичності українського середнього класу.

5. На нашу думку, представники середніх класів повинні самі, не чекаючи „команди зверху”, створювати громадські організації та механізми колективної дії, які дозволили б їм слугувати протипагою олігархам та оплотом демократії в нашій країні. Розвиток в середньому класі потенціалу солідарності здатний відіграти конструктивну роль у формуванні демократичної політичної культури та демократичних традицій українського суспільства.

На основі проведеного дослідження сформульовані наступні рекомендації:

- у першу чергу необхідний розвиток власної ініціативи середнього класу щодо захисту своїх інтересів, його самоорганізація, втручання у велику політику, висування власної соціальної та політичної еліти, формування громадських рухів та партій, які здатні змінити співвідношення сил у суспільстві;

- проведення ефективної державної соціальної політики, основними складовими якої повинна стати політика зайнятості та доходів;
- підвищення соціального статусу освіти, науки та культури, престижу творчої висококваліфікованої праці;

- активно розвивати програми міжнародного обміну та міжнародних стажувань для того, щоб українці переймали досвід західних громадських рухів, асоціацій тощо.

Основні теоретичні положення та висновки дисертаційного дослідження викладені у таких публікаціях:

1. *Козьма В.В.* Політика держави в царині економічного життя // Нова парадигма: Журнал наукових праць / Гол. ред. В.П.Бех. – Вип. 52. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2006. – С. 97-103.
2. *Козьма В.В.* Концепції середнього класу в західній історико-політичній традиції // Політичний менеджмент. – Вип. 4(19). – Київ, 2006. – С. 157-163.
3. *Козьма В.В.* Пострадянська декомпозиція соціальної структури українського суспільства: концепції середнього класу // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – Випуск 37. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2007. – С. 717-724.
4. *Козьма В.В.* Формування середнього класу в Україні // Політологічний вісник. 36-к наук. праць. – К.: „ІНТАС”, 2007. – Вип. 29. – С. 63-76.
5. *Козьма В.В.* Трансформація політичних інститутів в умовах демократизації // Віче. Журнал Верховної Ради України. – Вип. 2(215). – Київ, 2007. – С.18-20.
6. *Козьма В.В.* Політичні ціннісні орієнтації українського середнього класу // Політичний менеджмент. – Вип. 1(28). – Київ, 2008. – С. 94-102.
7. *Козьма В.В.* Роль досліджень політичних ціннісних орієнтацій

українського середнього класу як чинника демократизації суспільства // *Круглий стіл „Роль політології в науковому забезпеченні реформи політичної системи в Україні”*. Київ, 20-21 квітня 2006 р. – К.: МАУП, 2006. – С.54-56.

8. *Козьма В.В.* Політичні цінності та політична культура українського середнього класу // *Всеукраїнська науково-теоретична конференція – XX Харківські політологічні читання „Політична культура суспільства: джерела, впливи, стереотипи”*. Харків, 8-9 лютого 2008 р. – Х.: НІОАУ ім. Ярослава Мудрого, 2008. – С. 162-166.

9. *Козьма В.В.* Політико-правові основи формування середнього класу // *Міжнародна наукова конференція „Четверті юридичні читання”*. Київ, 3-4 квітня 2008 р. – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2008. – С. 39-41.

АНОТАЦІЇ

Козьма В.В. Формування політичних цінностей та орієнтацій середнього класу як чинник демократизації сучасного українського суспільства. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.03 – політична культура та ідеологія. – Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 2008.

Дисертація присвячена критичному аналізу процесів формування політичних ціннісних орієнтацій українського середнього класу, їх осмисленню в соціально-політичній думці та впливу на політичне життя суспільства.

Досліджено середній клас як явище політики та визначено його політичні та ціннісні орієнтації. Розглянуто особливості формування середнього класу в Україні та виділено основні критерії приналежності до нього. Проведено систематизацію існуючих концепцій середнього класу в рамках різних наукових напрямків та дисциплін.

Доведено, що при зарахуванні окремих індивідів чи цілих соціальних груп до сучасного середнього класу обов'язково потрібно враховувати їх основні світоглядні та політичні цінності, політичні орієнтації, життєві стратегії та виконання певних соціально-політичних функцій. Дані параметри роблять змістовним поняття середнього класу, дозволяючи вийти за межі формальних критеріїв доходу, освіти тощо.

Ключові слова: клас, середній клас, соціальна стратифікація, політична стратифікація, демократизація, політичні цінності, політичні орієнтації.

Козьма В.В. Формирование политических ценностей и ориентаций среднего класса как фактор демократизации современного украинского общества. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук по специальности 23.00.03 – политическая культура и идеология. – Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Киев, 2008.

Диссертация посвящена критическому анализу процессов формирования политических ценностных ориентаций украинского среднего класса, их осмыслению в социально-политической мысли и влиянию на политическую жизнь общества.

Особое внимание отводится исследованию среднего класса как категории политической науки и определению его политических и ценностных ориентаций. Рассмотрены особенности формирования среднего класса в Украине и выделены основные критерии принадлежности к нему. Произведена систематизация существующих концепций среднего класса в рамках разных научных направлений и дисциплин.

С точки зрения политологии, средний класс – это сложный социально-структурный конгломерат, который состоит из людей активно занятых в хозяйственной и общественной жизни государства. Политическая роль среднего класса в современных демократиях состоит в том, что его позиция по ключевым вопросам политического, экономического и социального характера рассматривается политическими элитами как ответственная позиция всей нации при осуществлении внешней и внутренней политики, во время принятия решений органами государственной власти разного уровня и органами местного самоуправления.

Становление среднего класса наполнено противоречиями. Эти противоречия во многом являются следствием общей экономической ситуации в стране. Средний класс в западных странах – это порождение индустриального общества, в котором текущие методы производства создают высокотехнологические предметы потребления, обеспечивают рост уровня и качества жизни наиболее массовой и экономически активной части населения. Средний класс – это, в определенной степени, и эффект от развитого производства, экономики в целом. Размывание среднего класса свидетельствует, прежде всего, о несбалансированности экономического развития, отсутствии его стабильности.

Краткий анализ тенденций развития среднего класса в условиях украинского контекста позволяет сделать вывод, что сам термин «средний класс» отображает не столько систему социальных образований, а лишь некую линию развития трансформационных процессов постперестроечной действительности.

Что сегодня представляет собой отечественный средний класс и каковы его перспективы на ближайшее будущее? Это группа не особо богатых, но и не совсем бедных людей, глубоко дифференцированная в экономическом, социальном, культурном и психологическом отношении.

Вместе с тем, это группа с более-менее высоким уровнем адаптации к новым условиям, о чем свидетельствует их доход, а также способ жизни, стандарты потребления и т.п.

Адаптация к условиям, что изменились, хотя бы части населения – это шаг к стабильности общества и возможности его адаптации.

Рассмотрены национальные особенности и ментальные характеристики политической культуры украинского среднего класса в контексте их влияния на формирование политических ценностей и ориентаций. Подчеркивается, что укрепление национальной социокультурной среды способствует отторжению ценностей, навязываемых из вне, а демократизация общества создает ситуацию, при которой уже не воспринимаются ценности присущие тоталитарному государству.

Доказано, что при зачислении отдельных индивидов или целых социальных групп к современному среднему классу обязательно нужно учитывать их основные мировоззренческие и политические ценности, политические ориентации, жизненные стратегии и т.п. Эти параметры делают содержательным понятие среднего класса, позволяя выйти за грани формальных критериев прибыли, образования и т.п.

Указаны тенденции дальнейшего развития среднего класса в Украине, рассмотрены пути и факторы ускорения его развития; проведен анализ социального потенциала среднего класса в украинской общественно-политической жизни, а именно: выделена стабилизирующая, а также социально-инновационная роль среднего класса, раскрыто его значение в качестве социального актера.

В итоге подчеркивается, что только количественное увеличение среднего класса может перерости в реальную силу, что даст возможность выступать не только локомотивом экономических изменений в стране, а что самое главное, сформировать политические ценности и ориентации новой политической элиты. Прежде всего, ценности открытого демократического, правового государства.

Ключевые слова: класс, средний класс, социальная стратификация, политическая стратификация, демократизация, политические ценности, политические ориентации.

Kozma V.V. The emerging political values and orientations of the medium class as a factor of the democratization of the modern Ukrainian society. – Manuscript.

The thesis for the candidate degree by the speciality 23.00.03. – Political culture and ideology. – Dra gomanov National Pedagogical University, Kyiv, 2008.

The thesis presents a complex political analysis of the emerging political values and orientations of the medium Ukrainian class, their grasp the idea of sociality and political opinion and influence on the political life society.

Research the medium class as a phenomenon political and defines their political and values orientations. The author studies the peculiarities of the emerging medium class in Ukraine and select principals criteria. Systematized existing conception of the medium class in the various branch of science.

Seek to prove that take separates individuals or whole society groups on the modern medium class necessary take in to consideration their principal world outlook and political values, political orientations, life's strategies. These parameterizes are profound conception of the medium class.

Key words: class, medium class, social stratification, political stratification, democratization, political values, political orientations.

Підписано до друку 18.08.2008. Формат 60x84 1/16
Обл.-вид. арк. 0,9. Набір комп'ютерний.
Наклад 100 прим. Зам. № 91

Київський славістичний університет
03150, м. Київ, вул. А.Барбюса, 9

